

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

QARAQALPAQ TILINDE TABÍS SEPLIKLI KONSTRUKCIYALARDÍN SEMANTIKASÍ HÁM OLARDÍN INGLIS TILINDE AÑLATÍLÍWÍ

Bekbergenov H. U.

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Awdarma teoriyası hám ámeliyatı kafedrası

Qaraqalpaq tilinde tabıs sepligi ataw hám iyelik seplikleri sıyaqlı grammatikalıq sepliklerdiń biri bolıp sanaladı. Tabıs sepligindegi atlıqlar is-hárekettiń tikkeley obyektin kórsetip *kimdi?*, *neni?* sorawlarına juwap beredi hám gápte tuwra tolıqlawısh wazıypasın atqaradı. Tuwra tolıqlawıshlar tiykarınan awıspalı feyiller arqalı basqarılıp orın tártibi boyınsha bayanlawısthan aldın keledi. Awıspalı feyiller arqalı bildiriletuǵın is-háreketler tabıs sepligindegi sózge baǵdarlanǵan boladı. Bunda hárekettiń subyektini bolǵan hám baslawısh wazıypasında turǵan predmet, tolıqlawısh ornında turǵan háreket obyektine qandayda háreketti iske asırıp, oǵan óz tásirin ótkizedi hám sol obyektin ózinde is-hárekettiń nátiyjesi kórinedi (orni yamasa sapası ózgeriwi múmkin). Máselen, *bala kitaptı jırttı* degen gáptegi subyekt (bala) obyektke (kitapqa) jırtıw háreketin ámelge asırdı hám nátiyjede kitaptın sapası ózgerdi (jırtıldı).

Qaraqalpaq tilinde tabıs sepligi ashıq hám jabıq kóriniste boladı. Ashıq kórinistegi tabıs sepligi *-dı/-di*, *-tı/-ti*, *-nı/-ni* affiksleri arqalı júzege shıqsa, jabıq túrindegi sózler affikssiz formada jumsaladı. Tabıs sepliginin bunday ashıq hám jabıq bolıp qollanıluwı, olardaǵı anıqlıq hám anıqsızlıq mánilerine tikkeley baylanıslı [2, 133]. Qandayda bir nárseniń kontekstte birinshi márte tilge alınıwı, ol haqqında tınlawshınıń aldın ala xabardar emesligin bildiredi. Máselen, *Bazardan kitap satıp aldım* hám *Bazardan kitaptı satıp aldım* degen eki mısaldın dáslepkinde affikssiz formadaǵı *kitap* sózi sóylewshiniń tek ózine ǵana málim bolǵan, tınlawshıǵa ele belgisiz bolǵan, aldın ayılmaǵan qandayda bir kitap degen túsinikti berip turǵan bolsa, al ekinshi mısaldaǵı *kitaptı* sózinen qaysı kitap haqqında sóz ketip atırǵanlıǵınan tınlawshınıń da xabarı barlıǵın túsinsek boladı. Sonday-aq jabıq formadaǵı tabıs sepligindegi sóz zat haqqında ulıwmalıq predmetlik túsinikti beriw ushin da xızmet qıladı. Qaraqalpaq tilinde atlıqlardıń anıqsızlıq mánisi ataw formadaǵı atlıqtan aldın *bir* sanlıǵınıń keliwi menen de añlatıladı. Yaǵnıy *bir* sanlıǵı anıqsızlıq mánisin beriwshi artıkl xızmetinde qollanıladı [1, 159]. Al anıqlıq mánisin beriwshi *sol*, *ol*, *ana*, *mına*, *bul*, *usı* sıyaqlı siltew almasıqları ózinen keyin kelgen atlıqtın tabıs sepliginde turıwın talap etedi hám tek tabıs sepliginin ashıq forması menen ǵana dizbeklesedi.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

Inglis tilinde atlıqlardıń anıqlıq hám anıqsızlıq dárejeleri artikller arqalı analitikalıq usılda ańlatıladı. Sanalatuǵın atlıqlardıń anıqsızlıq mánisi birlik formada *a/an* artikli arqalı, kóplik sandaǵı atlıqlar *some* almasıǵı arqalı ańlatılsa, al anıqlıq mánisin *the* artikli bildiredi [7, 265-274]. Bunda predmet sóylewshi hám tuńlawshıǵa biytanı bolsa *a/an* artikli, al aldın ayılǵan predmetke *the* artikli qollanıladı. Solay etip joqarıdaǵı keltirilgen *Bazardan kitap satıp aldım* hám *Bazardan kitaptı satıp aldım* mısallarıńın inglis tilindegi ekvivalentleri tómendegishe boladı.

I bought **a book** from the market. I bought **the book** from the market.

(bir) kitap (sol) kitaptı

Qaraqalpaq tilinde tuwra tolıqlawıshlar standart jay gáplerde baslawıshtan keyin bayanlawıshtan aldın qollanıladı. Bayanlawıshlar jay gáplerde de quramalı gáplerde de gáptiń aqırına qaldırıladı. Al inglis tilinde feyil (F) baslawıshtan (B) keyingi poziciyada tolıqlawıshtan (T) aldın keledi [4].

Ing: The boy kicked the ball. **Qq:** Bala toptı tepti.

B F T B T F

Tabıs sepliginiń ashıq formada qollanıw jaǵdayları tómendegishe:

1. Menshikli atlıqlar bir referentli atlıq túri bolǵanlıqtan anıqlıq mánidegi sózlerge kiredi. Sonlıqtan olar tabıs sepliginiń ashıq formasında boladı. Al inglis tilinde adam, qala, kóshe atları, mámleket, materik atları, birlik formada turǵan kól, taw, ataw atamaları, sonday-aq adam atları menen beriletuǵın jámiyetlik imarat atları hesh qanday qosımtasız túbir formada qollanıladı. Mıs:

Moskvani kórip keldim (A. Dabılov). I have been to **Moscow**.

*Hayal-qızlar arasında tek **Ayshagúldi** tanıdım* (K. Sultanov). Among the women I recognized only **Ayshagul**.

2. Tartımlanǵan atlıqlar jalǵawlı tabıs sepliginde qollanıladı. Bárshe seplik jalǵawlar tartım jalǵawınan keyin jalǵanadı. Kóplik jalǵaw bolsa ekewinen de aldın jaylasadı: atlıq+kóplik+tartım+seplik: *balańdı/balalarıńdı* (*your son/your sons*). Qaraqalpaq tilinde tartımlı tabıs sepligi forması sintetikalıq (*balańdı*) hám sintetikalıq-analitikalıq (*seniń balańdı*) túrlerine iye bolıp, analitikalıq formasında tartımlı atlıqlardan aldın iyelik sepligindegi atlıq yamasa betlik almasıǵı keledi. Inglis tilinde tartım mánisin bildiriwshi arnawlı affiksler joq, sonlıqtan bunday konstrukciyalar sintetikalıq formaǵa iye emes. Yaǵnıy qaraqalpaq tilindegi tartımlı tabıs sepliginiń eki túrli forması inglis tilinde tek analitikalıq usılda ataw formadaǵı sózlerdiń iyelik kelbetligindegi sózlerden keyin tirkeliwi arqalı ańlatıladı: *kitabımdı/meniń kitabımdı-my book, kitabıńdı/seniń kitabıńdı –your book, kitabın/onıń kitabın-his/her book*.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

Aǵamdı tawıp alayın dedim de, juwırıp skladqa kettim (T. Qayıpbergenov). I ran to the storehouse to find **my father**.

3. Tabıs sepligindegi atlıqlardan aldın atlıqtan yamasa basqa sóz shaqaplarınan bolǵan anıqlawışlar (almasıqlar, ráwıshler, kelbetlik feyiller) kelgende tabıs sepligi affiksli qollanıladı. Siltew almasıqları atlıqlardıń aldında qollanılganda anıq artikldiń wazıypasın atqaradı [6, 253-257]. Yaǵnıy qaraqalpaq tilinde anıqlawış sózler atlıqtıń tabıs sepliginde turıwın talap etedi, al inglis tilinde anıqlawışlardan keyin tek ataw formadaǵı sózler qollanıladı. Mıs:

Sen ana attı ákelip shanaǵa jek (K.Sultanov). Bring that horse and hitch the sled to it. Bar haqıyqatlıqtı ashıq aytıwǵa bel bayladı (Sh. Seytov). He decided to tell all the truth.

4. Tuwra tolıqlawış penen bayanlawış arasına basqa sózler kelgende jalǵawlı tabıs sepligi qollanıladı. Mıs:

Ashıq gáplerim ushın ókpeleme, endigiden bılay qızımdı oqıtıw maqsetinde úyge kelmey-aq qoy (T. Qayıpbergenov). I'm sorry to say this, but from now on, do not come to my home to teach **my daughter**.

Inglis tilinde feyilden keyin basqa funkciyadaǵı sózler tolıqlawış poziciyasında kele almaydı. Biraq tuwra hám qıya tolıqlawış bir gápte qollanılganda, tuwra tolıqlawış óziniń ornın qıya tolıqlawışqa bosatıp berip, ózi onnan keyingi poziciyaǵa ótedi hám gápte S+Verb +Oⁱ +O^d ornın tártibin payda etedi. Bunda Oⁱ - qıya tolıqlawış (Indirect Object), O^d - tuwra tolıqlawış (Direct Object).

They gave Laura a prize [4].

S V Oⁱ O^d

5. Substantivlesken basqa sóz shaqaplarına tiyisli sózler affiksli tabıs sepliginde qollanıladı. Qálegen sóz shaqabındaǵı sózlerdiń seplik jalǵawların alıwı ol sózlerdiń atlıqqa aylanǵanın bildiredi.

Atam meniń ne ushın kelgenimdi dárhal sezdi (A. Sultanov). My granddad immediately understood why I came.

Oqıwdı da, jazıwdı da úyrenip kiyatırımız (T. Qayıpbergenov). We are beginning to learn both reading and writing.

Kórip turǵanıńızday, qaraqalpaq tilindegi ayırım atlıqlasqan sózler (máselen, kelbetlik feyiller) inglis tilindegi baǵınıńqı keńeytilgen tolıqlawışlarǵa (clause object) tuwra keledi. Atawısh feyiller infinitiv hám gerundiy formalar arqalı ańlatıladı.

6. Janlı hám jansız zatlardıń dene aǵzaları affiksli tabıs sepliginde qollanıladı. Bunday sózler pútin-bólek qatnasındaǵı sózler bolıp, olar tiykarınan anıqlıq

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

dárejesindegi sózler bolıp tabıladı. Pútinniń bólegine qatnası atlıq hám almasıqtıń iyelik sepligi menen tartım jalǵawlarınıń dizbeklesiwinen jasaladı. Iyelik sepligi túsip qalatuǵın yaki qollanıwı múmkin bolmaǵan jaǵdaylar da ushırasadı. Inglis tilinde pútin bólek qatnaslar iyelik affiksi, iyelik kelbetligi hám of-predlogi qatnasında júzege shıǵadı.

Mıs: *Hayal kúyewiniń qolın doktorǵa kórsetpekshi edi,...* (M. Nızanov). The woman was going to show her husband's hand to the doctor. *Kózimdi ashşam jolda eshek joq eken* (M. Nızanov). When I opened my eyes, there wasn't the donkey on the road.

9. Baslawısh hám tolıqlawısh bir túbirden bolıp, gápte arǵa sóz qospay qatar kelse, tolıqlawıstıń tabıs sepligi jalǵawında bolıwı májbúriy: *Balıqshı balıqshını alıstan tanıydı*. A fisherman can recognize a fisherman from the distance. *Adam adamdı dos bileği* (naqıl). Lit. A person considers a person a friend.

Bunday konstrukciyada tabıs sepligi baslawıstıń aldın keletuǵın jaǵdaylar da ushırasadı: *Bilseñiz, adamdı adam qartaytıdı* (M. Nızanov). Dáslepki jaǵdayda pát baslawıshqa da tuwra tolıqlawıshqada tegis túsedı. Al tabıs sepligindegi sóz baslawıstıń aldın turatuǵın gáplerde pát baslawıshqa túsedı. Inglis tilinde baslawısh hám tolıqlawısh qatar kele almaydı. Tolıqlawıstıń aldın bayanlawısh keliwi shárt.

10. Tabıs sepliginiń jalǵawlı forması gáp ishinde izbe-iz kelgen birgelkili aǵzalardıń hár qaysısına jalǵanıwı, yamasa tek sońǵı aǵzaǵa jalǵanıwı, yaki hesh qaysısına jalǵanbawı múmkin [5, 105]. Eger sóylewshi hár bir aǵzaǵa ayrıqsha dıqqat qarattılıwın qálese hámmesine tabıs sepligi affiksin qosadı: *Bizler haywanat baǵında pildi, ayıwdı, jolbarıstı, hám qasqırdı kórdik. Bizler haywanat baǵında pil, ayıw, jolbarıs hám qasqırdı kórdik. Bizler haywanat baǵında pil ayıw jolbarıs hám qasqır kórdik* (sonda). Inglis tilinde bunday birgelkili aǵzalar anıqlıq/anıqsızlıq dárejesine hám atlıqtıń semantikalıq túrine qarap anıq yaki anıq emes artikl aladı. Joqarıdaǵı úsh gáp te inglis tilinde anıq emes artikl arqalı ańlatıladı. *We saw an elephant, a tiger, a bear, and a wolf at the zoo.*

Biraq birgelkili tolıqlawıshlar *hám/menen* dánekerleri menen baylanısıp qollanılganda tabıs sepliginiń jalǵawı tek sońǵısına jalǵanadı [3, 56-57]: *Áwezmurat penen Begdullanı alıp, toǵayǵa otınǵa ketti*. He took Auezmurat and **Begdulla** to the forest for wood.

Solay etip qaraqalpaq tilindegi tabıs sepligi menen inglis tilindegi tabıs sepligi mánisin bildiriwshi konstrukciyalar bir qansha ayırmashılıqlarǵa iye. Qaraqalpaq tilindegi tabıs sepliginiń ashıq forması inglis tilinde ayırım kontekstlerde *the* anıq artikli mánisine sáykes keledi. Al jabıq tabıs sepligin *a/an* artikli menen ańlatıw

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

múmkin. Menshikli adam hám qala atları inglis tilinde artiklsiz isletiledi, al qaraqalpaq tilinde affiksli tabıs sepliginde boladı. Qaraqalpaq tilinde tolıqlawıshlar baslawıshstan aldın kele alsa, inglis tilinde olar feyilden keyingi turaqlı poziciyasında boladı.

Ádebiyatlar:

1. Дәўенов Е, Дәўлетов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис. «Билим» 1992. 564 бет.
2. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалығү хәм морфология. Нөкис. «Билим». 1994-451 бет.
3. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. «Қарақалпақстан баспасы» Нөкис – 1981.
4. Bekbergenov H.U. *The positions and functions of nouns in a sentence in the English and Karakalpak languages*. Образование и наука в XXI веке. Выпуск 13 (том 2). 522-526.
5. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. Nókis, Bilim, 2010. 251 b.
6. Qudaybergenov M. *Qaraqalpaq tilinde almasıqlardıń artikllik xızmeti*. «Хәзирги қарақалпақ филологиясының әхмийетли мәселелери» (*Илимий мақалалар топламы*), [Текст] - Нөкис, «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2022-жыл, 388 бет.
7. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Jan Svartvik J. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London and New York: Longman.